

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 130 (2017)

Artikel: Flem : natira, cultira e cultura el temps medieval
Autor: Bundi, Martin
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-730628>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

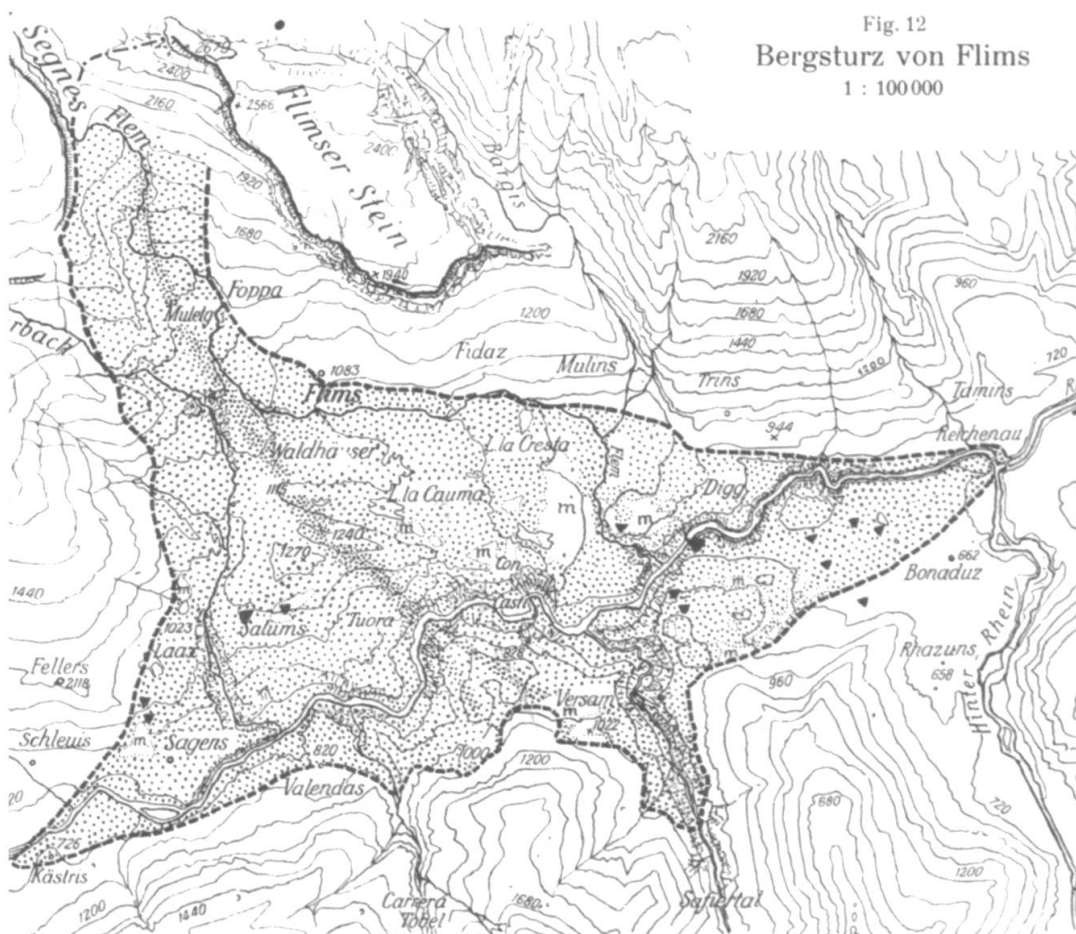
Download PDF: 05.07.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Flem: Natira, cultura e cultura el temps medieval

Martin Bundi

Flem cun siu vast territori dil Rein (620 m) tochen al fil dalla cadeina dil Tödi cul pass dil Segnes sin varga 2600 m e naven d'ina part dalla Val Draus el vest (encunter Lags) tochen tier la Val Turnigla egl ost (encunter Trin) representa ina dallas cuntradas las pli multifaras digl artg alpin. Sortend d'ina topografia e morfologia scaffida avon ca. 10'000 onns entras la marcanta bova prehistorica dil Crap da Flem, ei igl intschess vegnius transformaus allura da svilups dalla natira e dad activitads culturalas dils habitonts. Ferton che las midadas natiralas dalla surfatscha ein schabegiadas sur mellis onns ora, serefereschon quellas caschunadas dils carstgauns pér relativmein tard, per propi pér naven da ca. il 5avel tochen il 16avel tschentaner: L'epoca ch'interessescha nus el sequent specialmein. En emprema lingia pertuccan talas intervenziuns humanas la stretga reit da dutgs da schuar, sco strusch in'autra vischnaunca grischuna ord las valladas renanas enconuscha: Mintga dutg cun siu num special. Essend la surfatscha digl areal dalla bova prehistorica sluccada da tontas sfessas

Intschess dalla bova prehistorica dil Crap da Flem. (Alfons Maissen, Radioscola I, 1985, part 8, carta tenor publicaziun dad Albert Heim «Bergsturz und Menschenleben», Turitg 1932)

e ruosnas enten las qualas l'aua da plievgia e da fontaunas sfundra immediat, secca il terren suravi en temps da stad ora spertamein ed ils praus ed èrs suffreschan dalla schitgira. Perquei la schauaziun aschi intensiva d'inaga a Flem.

Perdetgas dil temps medieval tumpriv ed ault

Sco divers auters loghens sursilvans cumpara Flem l'emprema gada el schinumnu Testament da Tello da 765, denton mo agl ur. Tier il possess episcopal dil grond bein a Sagogn che vegn regalaus alla giuvna claustra da Mustér s'auda in «roncale in Flemme», ina runca da praus ni pastiras, probabel egl intschess da Runca sut, Runca sura ni Rungialona el vest dil vitg. Plinavon figurescha cheu denter las uclivas spatitschadas en biars loghens ina «colonia» ch'ei en possess d'in Laveso e che vegn cultivada d'in Orsianus. Fertion ch'il Runcal da Flem ei da considerar sco ina pastira runcada, probabel senza habitadis (cun silpli in ni l'auter clavau), ei la «colonia» in liug habitau cun casa, cuort e clavau e pilpli aunc plirs baghetgs annexs.

La secunda gada cumpara Flem ils 840 el schinumnu urbari imperial. Quei document che circumscriba il possess dils imperaturs en la «Raetia» digl uestgiu da Cuera, numna cheu beins surschai en benefeci alla claustra da Faveras (Pfäfers): Denter quels ina *cuort* (curtis) a Flem cun 50 «iugeras» terren arabel, cun praus en mesira dad 80 cargas fein, la tiarza part d'ina alp, in mulin, duas baselgias cun lur dieschmas e treis clavaus («mansos»); separadamein vegnan a Flem aunc numnai in «mansum» ed in miez «mansum». Tier las duas numnadas baselgias setract'ei da s. Martin el vitg da Flem e s. Placi a Fidaz. – Igl onn 1220 ei documentau che la «curtis» da Flem vegneva administrada d'in migiur dalla claustra cun domicil a Ragaz. Las dieschmas ch'eran da surdar dalla suranumhada cuort alla claustra da Faveras consistevan entuorn 1240 en teila da ponn (Wolltuch) en valeta da 23 solds («solidi»), da siat pials (tscharvas) e d'ina glivra en daners («denari»).

Fetg informativs ei in document da ca. 1300 dalla claustra da Faveras appartenent siu possess dad ers e praus e tscheins a Flem en «Montanis». Montanis, Muntena, Müntinen ei da quei temps l'expressiun per la cuntrada alpina sur il Plaun (da Domat), specialmein sur las Auas Sparsas denter Trin e Flem, per propi igl areal digl Uaul Grond. Il possess da Faveras cumpigliava ussa en tut ina Cuort (Meierhof) cun treis «colonias»: L'emprema cul num «Gurg» fuva il center da plirs beins ed aveva siu habitadi principal a «Kaw de Vig» che fuva numnaus «Traschig». Ei setractava dalla part «Dado» dil vitg, nua ch'igl ual Gurg nascheva (il num derivonts da «gurga» muntava «sgargugl, sgurghigliar dall'aua») che curreva lu aviar tamein engiu sper il plaz da posta dad oz e sbuccava giu a Sulè el Flém.

La colonia da <Gurg> cumpigliava

- a *Ers* cun mesiras en giuvs ni tschaveras: treis tschaveras a sut Marcau, ina a Vallorca, in miez giuv a Platellas (el sid da Vallorca), a Sut Rieven el sid da Tull treis tschaveras, a Ner (Nùrr) egl ost dil vitg in miez giuv ed ina mesa tschavera. Plinavon in sulom davos la casa da <Ka Brandouns>, a Murissen in miez giuv, a Caglia in miez giuv, a Pedra Fariazha (sper in grep singul el funs) ina tschavera, a Fischeisch el nord dil vitg in miez giuv e duas tschaveras, a Vein (Livein) duas tschaveras, a Zennona (probabael sper Punt Crap) in miez giuv ed ina mesa tschavera, a Sulten (<Sulteirs>) el sid dil vitg duas tschaveras, a Pedrus (liug cun crappa) in miez giuv.
- b *Praus* cun mesiras en <carrals>: A Tull de Sut treis, a Murissen dus, si Fidaz a Saledis (Salezz) dus, a Vein (<Livein>) in, a Salein sil cuolm Dadens (1507 m) endisch, si cuolm Pleun Desch (<Eischa>) in, a Salsolas (<Santeglias>?) in, a Säss sut Cassons (<Sess>) quater, a Bleis (<Schanz>?) treis, a Cassons (<Kassantes>) otg, a Puz (<Puzzes>) sut Naraus in.
Il tscheins da quella colonia munta a treis bratschs teila-ponn en valeta da quater solds e 26 solds en muneida.

La secunda colonia fuva quella dad <Awal>, il liug el sid da Quadras sper il Flém. Quella cumpigliava:

- a *Ers*: a Sut Marcau ina tschavera, a Ner ina, a Fidaz nov, a Saschiel (liug cun greppa) duas ed ina mesa, a Quadra (sut il vitg) tschun, a Lainis sper Quadris sur il vitg (<Krusch de Laimas>) duas, a Sulten el sid da Quadra e La Val treis, a Caglims el nord da Tull ni a Caglia spessa sur Quadris (<Kallinazh>) ina, el liug Er Rodund (<Air Reduond>) ina, a Sumandedas sper Prau las Caglias (<Mandedena>) treis e miez, a Vein (<Livein>) ina; plinavon in sulom el contuorn da La Val (<Sour Awal>) ed in auter davon la casa dil sulom da Gurg.
- b *Praus*: sper ils salischs (<in Saltes>), ev. Saledis el vest da Fidaz, 23 carrals, en la Gonda da La Val (<Ganda dad Awal>) quater, sper ina purteglia (<in Dianella>) quater.

La tiarza colonia purtava il num <Luschiniol> (romontsch <Luscheina> / Nachtigall) e schischeva sin in sulom da <Ka Brandouns> cun:

- a *Ers*: a Ner in giuv, a Tull in miez giuv, a Sut Rieven ina tschavera, a Lannezzi egl ost da Quadra (<in Aleiz>) ina tschavera, a Denter Vias sper Tull (<Tanter Vias>) duas tschaveras, a Murissen duas tschaveras, a Schaschiel in giuv e sper las Péllas (<sut Schaschiel>) vid la Val da Mulins/Davos ina tschavera, a Quadra tschun tschaveras, a Vitgè el nord dil vitg sur Quadris (<sour via da Vidigair>) in giuv, a Fischeisch el vest

da Quadris ina mesa tschavera, a <Zanna>, in liug (forsa <Zennona>?) nunenconuschent ina tschavera.

- b Praus: a Vein (<Livein>) treis carrals, sper igl Ual grond (<Dawa>) in carral, a Saleins (<Salein>) sil Cuolm Dadens in carral, sut Esch in carral, ad Esch quater carrals, sper in ual profund (<Vall cun honor>) in carral, a Salsolas dus carrals, a Bleis treis carrals ed a Funtana Freida dus carrals.

Quellas descripziuns muossan con intensiv il possess puril era parcellaus. Las raschuns per quella organisaziun dil terren privat suenter las runcadas cuminas ein buca enconuschentas, era eis ei buca enconuschent, entras tgi che la parcellaziun ei vegnida decidida ed exequida. Ei vegn supponiu che èrs e praus dividi sin pliras cuntradas digl areal da vischnaunca fuvien pli segirs visavi a catastrofes dalla natira (bovas, lavinas, inundaziuns, stempraus etc.), essend che cheutras mo singuls frusts vegnevan donnegiai e buca gl'entir funs sco el cass d'in areal arrundau.

Fasas dalla urbarisaziun dil funs

Aschi lunsch las informaziuns tochen ca. 1300. Ina emprema survesta dil temps da ca. 765 tochen 1300 demuossa in svilup cuntinuu ell'avertura dalla cuntrada. Quel stat el center dil grond process da runcar dil temps medieval tumpriv ed ault: Runcar uauls favoreivels per la cultira da funs, transformar ils areals surcarschi da caglioms ni surtratgs da grava en pastiras e praus, cultivar ils loghens adattai cun arar, semnar e cultivar il graun. Per propi ha quei svilup alzat la cultira dad èrs sin in ault scalem. Co ei quei process vegnius promovius?

Ina **emprema fasa d'urbarisaziun** dalla cuntrada ha giu liug viers la fin digl imperi roman, da ca. il quart tochen igl otgavel tschentaner. En quei temps ein biars romans, sesents el sid dalla Tiaratudestga, specialmein ella Rezia secunda, vegni persequitai da germans-alemans ed ein fugi viers il sid e lu per gronda part secasai en cuntradas pauc popoladas dalla Rezia Prima, specialmein ella Surselva, el Grischun central ed en Engiadina. Quella glieud ha cun lur lungatg latin vulgar romontschau nossas regiuns grischunas e pli tard introduciu leu il cristianissem. Cun quels pioniers dall'agricultura ei en <Chur-Rezia> la cultira da graun sediversificada e la derasaziun dalla pomicultura, da legums e dalla viticultura vegnida introducida. Leutier udeva era igl art da trer a néz bia auas flussegiuntas e duvrar ellas per la schauaziun dils funs secs. Rests da tals loghens da schauaziun cul num <Canginas> (dutgs da schuar) semuosan aunc ella cuntrada a Flem, Sagogn, Falera, Ruschein e Rueun. Biaras restonzas dil svilup agrar da quei temps sepresentan sco in <spieghel> el Testament da Tello.

vur da runcar fuva specialmein caussa dalla glieud libra, la quala saveva disponer libramein digl areal runcau e haveva mo da surdar mintg'onn in tscheins modest en muneida agl impertur: il schinumnau tscheins <regal>. Quel vegneva tratgs en e surdaus dalla cuminonza dils libers cun èrs arrundai el liug <Quadra>, en loghens pli pigns era d'in tal arrundament da péndas da praus cul num <Quarta>.

La **tiarza fasa d'urbarisaziun** croda el temps da ca. 1050 tochen 1300. Il terren nunduvrau ni buca cultivau udeva tenor il dretg da quei temps al retg. Tal intschess vegneva declaraus sco <forestum>, in areal che cumpigliava tuttas plontas, selvaschinas, auas cun ils pèschs e mineralias. In act impurtont en quei connex ei stau la surdada d'in grond areal d'uaul (in <forestum>) davart digl imperatur Heinrich II agl uestgiu da Cuera igl onn 1050. Ei settractava digl entir intschess daven dalla Purtenza (daven d'igl origin dil flum Landquart) e sur la Val Tamina ensi vid omisduas varts dil Rein tochen la Val Versom/Val Rabiusa ed agl ault digl Uaul Grond. Igl uestg ha ussa cuntinuau la medema pratica sco ils retgs tudestgs ed intima la glieud cumina da s'engaschar el process dad urbarisaziun, adina attribuend a quels il stan da glieud libra. Tala glieud libra digl uestgiu senumnava <candelars> ni <Kertzner>, essend che lur tscheins alla baselgia semoveva en in pign quantum annual da tschera per funcziuns ecclesiasticas. Ils possess e dretgs dalla claustra da Faveras en quell'entira cuntrada fuvan expressivamein schurmegiai. En connex cun quella tiarza fasa da runcar la cuntrada ein novs habitadis vegni scaff: ella region dil Rein anteriur specialmein Versomi cun uclivas en Stussavgia, Tenna, Sculms ed a Flem e Lags e contuorn (Lags cumpara pér ca. 1290 sco vitg).

En connex cun l'expansiun territoriala digl uestgiu ei ina retscha da beins pli gronds era vegni surdai naven dil 13avel tschentaner per tscheins a signurs feudals indigens, sco als conts da Werdenberge da Sax, als baruns da Wildenberg e Razén. A Flem ha ina famiglia dils baruns da Belmont, derivonta dil tschep da quella dinastia a Schiedberg/Sagogn (<Lutefridus/Luthifridus> entuorn 1139), baghegiu el 12avel tschentaner il casti da Belmont egl ost da Fidaz sin in crest sper la Val Turnigla. Ils da Belmont han erigiu da leu anora in pign signeradi cun in extendiu possess funsil sil territori da Flem; els residevan denton era sin agens castials a Castrisch ed a Domat. Ils biars signurs feudals dall'aulta noblezia che fuvan en possess da feudums dalla claustra da Faveras schevan administrar lur <colonias> d'in mistral e gudevan ina part dil tscheins (<Zinslehen>) che mava da principi a Faveras per sesez. – En fatgs dalla dertgira bassa suttastavan ils vegls libers (possessurs dallas Quadras) alla dertgira dils libers sursilvans a Sassfau sper Castrisch, ed ils <candelars> digl uestg alla dertgira da quel sper il Casti d'Aspermont a Sagogn. En fatgs dalla dertgira aulta ni crimi-

Vesta da Trin/Pintrun anora sil Crap da Flem cun Fidaz e Scheia a siu pei. (Foto da Martin Bundi, 2015)

nala fuvan tuts incriminai obligai dapi il 14avel tschentaner da cumparer avon in gremi giuridic a Glion.

Sco **quarta fasa** sa aunc il baul temps-niev valer. Ei setracta cheu dad urbanisaziuns agl ur, runcas en loghens isolai ni sin islas agl ur da flums, specialmein dil Rein, las qualas portan els documents era il num «Au». Beinenqualas da quellas islas ein lu daventadas aclas ni loghens per temps habitai.

Mesiras da funs (èrs e praus),argas, tscheins, teila, daners

Per capir empau las mesiras indicadas els documents en latin/romontsch ni pli tard en tudestg para ei necessari da dar ina survesta da quellas che serefereschan a Flem.

a Mesiras d'èrs:

- *tschavera* (*modius*, mal, müttmal) = dudisch aras (in modius corrispundera era al quantum graun da 20 liters en ina canastra per semnar las dudisch aras).
 - giuv (iugum/jugera, Juchart) = treis tschaveras, total 36 aras.
 - curtauna (Quartane, Scheffel); ina curtauna pilpli otg kg.
- Vegnev'ei arau in entir gi cun bos in areal dad in giuv, fuva il liung temps da lavur interruts duas gadas: Mintgamai ina tschavera (incl. pasculaziun per ils bos) suenter haver arau dudisch aras. Quei ritmus era ina recreaziun obligatoria ora sil funs per glieud ed animals.

b Mesiras da praus:

- Carral = ina carga fein da ca. 250 kg, la quala derivava pilpli da ca. siat aras prau; cargas da tschun ponns da mintgamai ca. 50 kg peisa (onera).
- Seccatura = ina <segada>, quei ch'in um segava en in gi, numnadamein 24 aras (dus mals).

c Teila-ponn: 1 bratsch 0,8 X 0,6 m.**d** ina glivra (libra/Pfund) = 20 solidi (solds/Schilling), in solidus = dudisch denars (originalmein diesch raps); ellas cumpras e venditas semplas e pintgas vegneva duvrau ils denars. Ina unitad aunc pli gronda d'in marc (che cumpigliava otg ni dudisch glivras) valeva per transacziuns finanzialas pli grondas.

Extensiun ni valeta dils beins suranumnai a Flem:

- 1 Dalla Cuort centrala da ca. 840 dalla claustra da Faveras el vitg: 80 giuvs èrs muntan a 18 hectaras – 80 cargas fein corrispundan a ca. 5,6 ha.
- 2 Dillas treis <colonias> dalla Cuort da Faveras el vitg:
 - Gurga <Cau de Vig/Traschig>: 14 èrs cun total 3,5 hectaras + 13 praus cun mesira en tut da 2,87 hectaras; total 6,37 ha.
 - Awal: endisch èrs cun surfatscha totala da 3,48 ha + treis areals da praus cun 2,17 ha; total 5,65 ha.
 - Luschiniol: dudisch èrs cun mesira da treis hectaras + nov praus cun 1,33 hectaras; total 4,33 ha.

Il *tscheins* dalla Cuort da Faveras a Flem digl onn 840 fuva integraus ella dieschma e buca detagliaus. Entuorn 1300 pagavan las treis colonias da quella Cuort lur *tscheins* en fuorma diversa da <bratschs> teila-ponn. Ils beins da quellas treis colonias cumpigliavan lu differentas grondezias: Gurg 6,37 ha, A Val 5,65 ha e Luschiniol 4,33 ha. Il possess era repartgius sils divers areals dil vitg da Flem, dil funs bass sper il Flém e Vallorca tochen si ellas aclas ed els cuolms dad oz. Ils nums dallas parcelas resplendan per part tratgs specials dalla topografia ni vegetaziun, per part tals dil temps da pionier dallas runcadas, ni stattan en connex cun vias, sendas e punts, cun uals ed indrezs vid quels sco mulins, péllas ni dutgs da schuar. Beinduras ein els product da fantasias creativas, sco per ex. Luschiniol (il liug, nua la luscheina conta ni nua ch'il possessur conta sco ina luscheina).

Flims

Strassenverzeichnis Street guide

Davont Esch	D16	Via Davos	D15	Via Punt la Reisga	E19/F20
Denter Vias	D17/18	Via Davos Sulten	E16	Via Ravanetta	G17
Gassa	C19	Via Denter Vals	C17	Via Lanezzi	D16
Il Stuz	F17	Via dil Casti	D/E16	Via Runcs	C/D14
La Gassa	C14/15, D15	Via dil Crest	D/E15	Via Rundella	E17/18
La Streia	D16	Via dil Lag	H17/19	Via S. Clau	H16/17
Plaz	D16	Via dil Parc	G17/H16	Via Saledis	C19/B21
Promenada	E15/H14	Via dils Larischs	F/G17	Via Selva	G17/18
Rudi Dadens	G17	Via Fischeisch	C14/D15	Via Sorts Sut	G17/18
Rudi Dado	G/H17	Via Gir	D15	Via Sorts Sura	F/G16
Senda Canginetta	C/D15	Via Grap Sogn Gion	D/E 15/16	Via Staderas	H14
Senda Gutveina	F15/16	Via Gurg	D16	Via Stenna	E15
Senda la Val	E/D16	Via Gutveina	F15/16	Via Stretga	D16
Senda Sur Mir	F16	Via L'Uanna	C21/22	Via Sulé	E16
Val Sulé	E17	Via la Faua	F19/20	Via Sulé Dado	E16/17
Via Alva	D17	Via la Geina	C18/D19	Via Sulé Sura	E16/17
Via Amiez	D16	Via la Hoia	F17	Via Sulé Sut	E17
Via Arviul	D15	Via la Quadra	D16	Via Sulom	D16
Via Bargagliott	D16	Via Lainis	D15	Via Sulten	E16
Via Begl	C18/19	Via la Val	D16	Via Sumandedas	F17
Via Begl Valletta	C/D17	Via las Caglias	E/F17	Via Sur Baselgia	F/G17
Via Belmont	G16	Via las Fluras	F16	Via Sur Rieven	E17
Via Bord	C21	Via las Pleuncas	D18/19	Via Suraua	E17
Via Caglims	D18/19	Via Lieptgas	F18	Via Surpunt	E/F17
Via Camaruts	D18/19	Via Marcau	D19	Via Sut Baselgia	F17
Via Cameller	B22	Via Miraval	F16	Via Tarbin	C/D14
Via Camutsch	D19	Via Murissen	C17/18	Via Teissa	G17
Via Cangina	D14/15	Via Nerapleuna	C17	Via Tschooa	F/G17
Via Capalutta	F16	Via Nova	D15/18	Via Tuli	D18/E19
Via Catenz	C21/B22	Via Passadi	G17	Via Uaul Pign	F/G18
Via Cavriel	D/E18	Via Pignola	C18	Via Val Serris	C/D20
Via Concordia	E16	Via Plaids	D17/18	Via Val Tgiern	C14/15
Via Conn	F20/J22	Via Plaids Sut	D18	Via Vallorca	D18/19
Via Crap Uaul	F17	Via Prau Curtgin	E16	Via Veglia	E18/19
Via Cuorta	F16	Via Prau da Monis	E15/16	Via Vitg Dado	D16
Via da Fidaz	D17/B22	Via Prau Giosch	C/D14	Via Vitgé	C15
Via da Muntatsch	C15	Via Prau la Selva	H14/15	Via Vitg Sura	D16/17
Via da Quadris	D16/17	Via Prau Sura	F14/G15	Vitg Grond	D16
Via da Rens	F18/19	Via Principala	D21/22	Vitg Pign	D15
Via da Scheia	C/D19	Via Punt Crap	E16/F17		

Register dallas vias da Flem. (Tenor <Strassenverzeichnis / Street guide>, prospect digl uffeci turistic Flem)

Slargaziun e diversificaziun digl areal da cultura el temps medieval tardiv

La perioda da runcar la cuntrada, iniziada da niev entuorn 1050 sut influenza digl uestgiu da Cuera, ha cuzzau vinavon suenter 1300. Igl urbani dil possess uestgil descriva per il temps entuorn 1410 – ussa en lungatg tudestg – siat <colonias ni feudums>, beins schai a tscheins:

Beins digl uestg da Cuera

- 1 In bein els mauns da Heinrich de Canal cun dudisch èrs ed in prau, che paga in tscheins da treis curtaunas fava.
- 2 In feudum a Martin Valschair e siu frar Oswald cumpigliond baghetgs purils e funs per in tscheins da treis curtaunas fava.

- 3 In feudum a Simplicius (Sanpletzi a Fidaz) da Humerein (probabel Harmarins dadò Porclas en Lumnezia) cun siat èrs e treis praus ed aunc in sulom a Gurg; tscheins: 1 1/2 curtauna fava.
- 4 Feudum dil Bon de Fontana che consista da siat èrs (da quels il davos numnaus <des Schlüssels guot ze Galia>, il qual paga 1 1/4 curtauna fava agl uffeci tschelerar digl uestg), quater areals da praus (da quels in <krutgarten>, in prau che cunfina al mulin da Kachlan e praus si cuolm).
- 5 Feudum dil Pitiania (Pitgogna) da Rueun, surdaus da niev a Margaritha e sia feglia Beta, survientas dalla baselgia uestgila, nov èrs e sis praus, per in tscheins da sis curtaunas bliuschas (in prau sesanfla ad Uletsch (Aletzi) sper igl ual Draus, in auter sil cuolm Esch sper quel dils Ca Paul, puspei in auter a Trugia e cunfinescha leu cun in <Bein de Ca paul>).
- 6 Feudum d'in da Putz (Depuoz) da Ruschein, cun in tscheins mintg'onn basias d'ina nuorsa, ina curtauna bliuschas ed il pavel per in cavagl.
- 7 Feudum d'in Hans Glarner da Glion, da sia colonia <Canova ze Luvens>, cun in tscheins mintg'onn basias d'ina nuorsa e sis curtaunas bliuschas.

Quels beins ein buca indicai cun lur mesiras da funs; las indicaziuns d'urbari ein per part nunexactas. Ei semuossa che plirs possessurs da quels feudums havevan lur origin autrò, en la Foppa ni Lumnezia; ei deva ina gronda fluctuaziun denter ils divers cussadents digl uestgiu egl intschess da <Montanis>. La parcellaziun dil funs cuozza vinavon. Aunc adina han ils èrs la surpeisa visavi als praus, cun auters plaids: La cultivaziun da garnezi ei per la populazun prioritara visavi a quella dils praus cun lur pavel per la biestga. In niev element sefa valer el fatg che divers tscheins sefan en fuorma da fava e bliuschas. Ulteriurs documents suttastrehan quei fatg. Quellas verduras (mira era <krutgarten>) ein ina novaziun dil temps, e Flem daventa el temps medieval tardiv schidengir in eldorado da legums, apparentamein fetg apprezzadas eran las bliuschas e la fava. Era la nominaziun d'in <Schlüssel Gut> ei interessanta. Atgnamein stuess ei senumnar <schüssel guot>, per romontsch bein da <scadialas>; el lungatg anteriur latin-retic senumnava quella scadiala <scutella>. Feudums da <scutellas> ein enconuschents en plirs loghens dalla veglia Rezia. Tenor descripziun sura fuva quei <schüssel guot> a <Galia>, probabel il liug <Caglia> dad oz el vest da Fidaz, nua ch'ei existeva in luvratori da scadialas, per tudestg era numnadas <Kachel>. Kachlan, il num numnaus el medem connex, astgass esser staus in da quels luvrers, era proprietari d'in mulin.

Il stan dils libers e lur menaschis purils

Els biars loghens runcai da niev dil temps medieval semanifestescha ina gronda preschientscha da glied libra. Ins sa distinguer el temps medieval <libers> da treis differentas derivonzas:

- a Quels dil testament da Tello dalla veglia Rezia entuorn 765 sco <liberi> e <coloni> (libers e migiurs miez-libers, ligiai vid lur schischom).
- b Ils <quadrari> e <quartani> digl urbari imperial da ca. 840 cun lur possess cumineivel (Quadra e Quarta) per render il tscheins agl imperatur; quels suttastavan indirectamein alla claustra da Faveras sco feudum imperial.
- c Ils libers digl uestgiu da Cuera daven da 1050, numnai <candelars> ni <Kertzner>; quella gruppa semanifestescha pér daven da ca. 1320 en documents. Ils tscheins agl imperatur fuvan adina da surdar en daners, derivonts denton ord products dalla agricultura.

Entuorn 1325 cumparan biars libers el document numnaus <Rätisches Schuldenverzeichnis>, il qual representava en verda in inventari dallas summas da daners ch'els vegls libers havevan da pagar al retg; quels daners pagavan els indirectamein al cont da Werdenberg per mauns dil retg. Ei setractava en tut per la Surselva d'ina modesta summa. Da Flem ein numnai sco tal: in Salvaeschg, in Martin de Gurg, in migiur de Curtin, in Martin de casa Antoni, in Falzairi, in Albert ed in Thomas de Curtin, in mistral Conrad, in Clemens ed in Jacob Ka Sercinzuns. Sper quels libers cumparan a Flem aunc entgins auters da derivonza veglia sursilvana, setratgs neutier a Flem, sco 1370 Rüedi da Schluein, 1410 Hans Capol (cf. Bein de Ca Paul), 1439 Duff Winzap, ils quals funcziunavan cheu sco mistrals.

Ils libers digl uestgiu figuravan entuorn 1410 sco <Kerzners> ni <candelars> – perquei ch'els devan sco tscheins agl uestg originalmein candelas, en realitad pipli en fuorma da sunscha. El temps medieval tardiv ein denton buca pli las candelas object principal dil tscheins, mobein auters products dall'agricultura sco legums. Denter ils <candelars> figuravan a Flem en emprema lingia il cau dalla suranumnada gronda colonia, Bon de Fontana; lu suondan Henricus de Canal (da Breil), Marti Vallschair, Albert Simplici, Simplicius da Humerein, Pitania da Rueun, in da Putz da Ruschein ed in Hans Glarner da Glion.

La fuorma dils tscheins ei per part semidada el decuors dil temps, per part parallelmein cun runcar la cuntrada e cun novs mieds da nutriment. El temps medieval tumpriv figuravan pilpli pials da vaccas ni tscharvas, da nuorsas e cauras, plinavon savens launa-nuorsa ella fuorma tessida da ponn (Lodentuch – launa grischa). Quella sort da tscheins corrispun-

deva cun la fuorma dall'agricultura, basada sin grondas pastiras (runcals) sils aults ed ella bassa ed era sin uauls e vasts areals da cuolms ed alps; l'economia da nuorsas fuva primara, ed era la catscha era impurtonta pil survivor. Ils fretgs dils èrs stuevan vegnir cunsalvai per igl agen diever. Per l'elavuraziun da quels fretgs ein els documents da Flem plirs mulins (cf. Via da mulins), péllas e falluns numnai.

Cun la gronda avertura dil spazi el temps medieval ault e tardiv ei la cultura da graun s'extendida ed ha – sco ils exempels ellas suranumnadas colonias demuossan – gudiu gronda impurtonza sco agen mied da nutriment ed era sco product da fiera. Il temps <glorius> dils èrs ei stau denter il 10avel e 15avel tschentaner. Silsunter ei la cultura dad èrs da garnezi e legums vegnida concurrenzada pli e pli fetg dallas fieras dalla Lombardia. Ils purs derasavan ussa lur spazi per èrs (specialmein entras correcziuns da flums ed uals) e tschercavan denton pli e pli igl import da biestga muntagnarda. A quei basegns ei il puresser alpin s'adattaus: el ha reduciu successivmein siu areal dad èrs e siu diember da nuorsas, ha augmentau quel da biestga grossa e slargau il funs da praus e pastiras. Ina cumparaziun ord exempels descrets sura:

Ils treis beins da Faveras a Flem cumpigliavan entuorn 1400: Gurg 6,37 ha (3,5 ha èrs e 2,8 ha praus), Awal 5,67 ha (3,48 èrs e 2,17 praus), Luschiniol 4,33 ha (3 ha èrs ed 11,33 ha praus). – Ils beins fuvan da differentas grondezias, possedevan denton tuts dapli èrs che praus. Quella relaziun semida el Grischun tochen ca. 1500 bunamein en siu cuntrari: dapli praus che èrs (ca. ina ha èrs e quater ha praus). Alla fin dil 16avel tschentaner munta ella a 0,6 ha èrs e 5,4 ha praus, ina proporziun che resta allura aschia tochen ca. 1950. Quella cumposiziun stabila per l'existenza d'ina famiglia ha cuzzau ca. 500 onns. Sin quei puresser saveva vegnir teniu biestga el rom da ca. siat envernondas (Grossvieheinheiten), sco per ex. duas vaccas (2), duas genetschas (1,5), duas mugias (1), treis vadials (0,75) e dudisch nuorsas ni cauras (1,75). Per quellas envernondas tunschevan ils baghetgs da nuegl/clavau sco els sesanflan aunc en la cuntrada: Ozilgi els vitgs pli e pli paucs, ellas aclas e sils cuolms aunc presents, per part en muschnas ni periclitai da svanir, per part deformati en objects da vacanzas. La denominaziun originala dil clavau isolau ellas aclas e sils cuolms fuva <mansio/mansum>: il liug da saver star cun biestga e pastur/patrun sur notg, specialmein da malauras, presents aunc ell'expressiun romontscha <maner>; el sa era includer ina sempla tegia annexa ni in pantun (treglia) da durmir en dadens. L'expressiun <mansionem> vegn era avon el bargamasc ed el trientin sco <mazun>, ed il romontsch <mischun/maschun> vala schibein per la latta da durmir dallas gaglinas sco era per ils carstgauns <ir a mischun> (ir a durmir).

Schlatteinas veglias, nums locals e fatgs ecclesiastics

Ils biars *nums da possessurs* da beins a Flem ein numnai mo cun in num e serefereschian a parts dil vitg, casas ni loghens specials da funs. Aschia cumparan cheu baul ils da Gurg, da Aval, da Curtin, da Ca Brandaun, da Canal, da casa Antoni, da Simpleci, lu da Capol e da Winzap e plinavon il pli savens divers Falschers (Falschair = u in parder special ni in fabricant da faultschs) e Fontanas (Bon da Fontana, in posesssur principal da beins digl uestgiu), aunc oz representai a Flem; ils Baranduns da Flem (<1412 Janugg de Gabrandun>) paran dad esser dislocai a Veulden.

Ei dat strusch ina vischnaunca cun ina schi reha variaziun da *nums locals e da funs* sco Flem. Cheu in schatg tenor il *Cudisch da nums retic*. Al temps dalla urbarisaziun dalla tiara regordan diesch nums en connex cun <run-car> (Runc, Runca etc.); alla topografia 19 cun Ault, 17 cun Crappa, 13 cun Crest, sis cun Isla, tschun cun Mutta, 30 cun Pleun, dudisch cun Plaunca, sis cun Platta, nov cun Tschenghel; alla cutivaziun 30 cun Uaul, 20 cun Muletg, 24 cun Prau, dus cun èr (Er gron ed Er sur Gassa), tier quels audan denton aunc treis Quadras; en connex cun l'aua 44 cun Val, dudisch cun Fanteuna, treis cun Aua, dus cun Davos (ual) e mintgamai in Canals e Cangina; mieds da traffic: dudisch cun Punt, nov cun Vias, siat cun Trutg. – Tgei che surprena ei che la rihezia dils nums da biars èrs dil temps medieval ei svanida: Quei fatg stat bein grondamein en connex cun la digren dil terren arau insumma. – Ils characteristics nums da funs d'inaga indicavan als cultivaders dil funs da sias uras ils loghens precis nua ch'els havevan da serender per arar, semnar, scavignar, zerclar, far si tiara e raccoltar, per ils praus era da segar, enzerdar, rischlar, far ponns, cargar il fein e menar a casa el. Quellas fasas da lavur e da preschientscha ella natira ein oz grondamein svanidas e cun quei era la memoria vid las activitads scumparsa.

L'emprema menziun da duas *baselgias* a Flem datescha da c. 840 cun l'indicaziun che quellas hagien il *dretg da dieschma* dalla claustra da Faverras. La scienza suppona ch'ei setracti d'ina vart dalla baselgia principal a el vitg da Flem, da siu temps era aunc dedicata a s. Antoni, da l'autra vart da s. Placi a Fidaz (era numnada s. Amplezi / s. Simplicius). Sper quellas existevan aunc pliras capluttas, aschia ina sontga Sbetta (Hl. Elisabeth) cun rests da miraglia che steva inaga sin in pign crest egl ost da Flem denter Val Vallorca e Marcau; buca lunsch da leu enviers Trin duei ei haver dau ina caplutta s. Gliezi (iert s. Gliezi). Egl ost da Gutveina sut finalmein exista aunc sper il num local Uaul sut il num Cappalutta, buca documentaus historicamein. Igl ei bein pusseivel ch'ina caplutta da via steva cheu inaga sper la via imperiala da sias uras che menava si da Vallorca e sur la

Punt Crap vinavon a Cappalutta ed a Casa d'Uaul, Staderas e Lags. Dalla obligaziun da pagar la dieschma alla claustra da Faveras ein ils da Flem sedispensai igl onn 1529, cu els ein daventai reformai. Secumprond libers dalla dieschma han els dedicau las entradas da funs da tochen cheu per ina atgna fundaziun da baselgia.

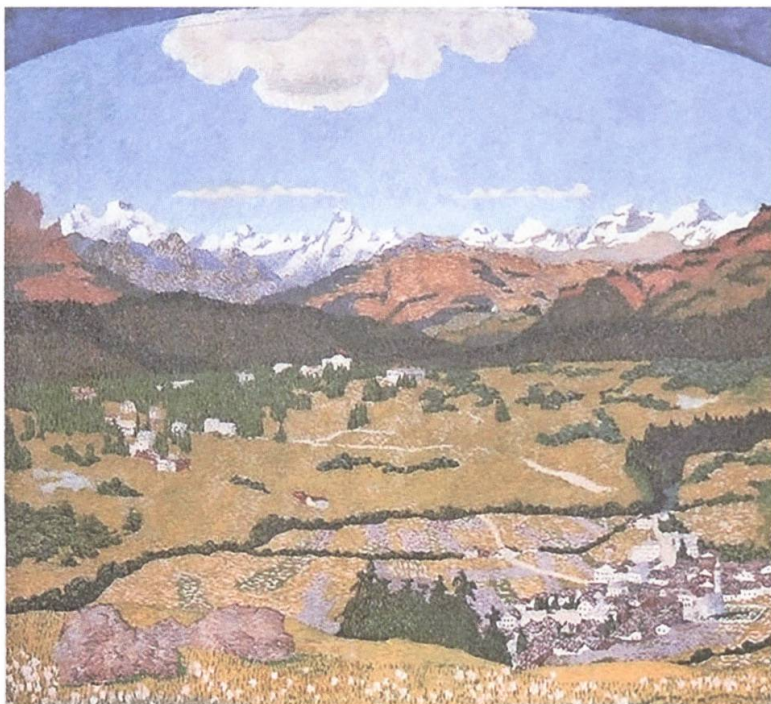
La midada considerabla

L'agricultura sco ella ei enconuschenta ord il temps medieval tardiv a Flem representava per ils avdents dil liug in sistem equilibrau denter la cultura dil funs e la raccolta dils fretgs. Biars nums da loghens tradeschan ina stretga relaziun e capientscha dils cultivaders per las atgnadads dalla natira. Il cronist vegn bunamein en empruament da discuorer d'ina pasch mitologica denter carstgaun e natira. En verdad fuva la veta purila dil mintgagi denton pretensiusa e dira.

Il maletg dil vegl mund puril tradiziunal ha cuzzau tochen cuort suenter la Secunda uiara mundiala. Lu han la motorisaziun, arrundaziuns da funs, novs mieds d'energia, l'industria da baghegiar, in turissem modern e. a. midau las structuradas radicalmein. La grondezia mediala d'in menaschi da ca. ina ha èrs e tschun ha praus che ha valiu duront varga 500 onns sco basa d'existenza per ina famiglia (sper il néz communal sin pastiras ed alps ed els uauls) ei carschida fermamein; aschia era il diember da muvel che ha buca giu plaz pli els clavaus tradiziunals. Quellas midadas da struttura ein stadas da character revoluziunari e han giu lur influenza era sin la grondezia e cumposiziun dallas famiglias.

Ina midada essenziala el connex suranumnau ei era la digren dils nums dils loghens da funs. Leu nua ch'els ein vegni rimnai ad uras, descrets e declarai da vart scientifica, ein els accessibels als contemporans dad oz. Denton ella pratica dil mintga gi ein els i en emblidanza tier la gronda part dalla populaziun. L'immensa rihezia dils nums locals da Flem resplenda aunc en la eccellente <Flurnamenkarte> da Hans Anliker, igl autur dil cudisch da Flem da 1961. In ton da quella ei reproducius cheu davon. In ulteriur document presenta era in niev <Register dallas vias> da Flem, edius en in prospect turistic sut il tetel <Strassenverzeichnis / Street guide>: Il lungatg romontsch maunca cheu, schebein ch'el ei il ver cuntegn dils biars da varga 120 nums da vias (mira copia sin pagina 141).

Ei resta aunc da menziunar l'ulteriura midada essenziala a Flem: quella appartenent il lungatg romontsch. Quel ha characterisau sur mellietschuntschien onns ora la fatscha da Flem. Entuorn 1950 fuva el aunc presents en quasi tuttas sferas dalla vischnaunca; tochen 1956 fuvan las radunonzas communalas per romontsch. Oz batta aunc in pign cerchel d'indigens per siu lungatg-mumma. In sustegn sco tal davart dallas autoritads ei strusch

Panorama da Flem. (Maletg artistic da Giovanni Giacometti 1903, tenor reproducziun en Südostschweiz, 19 da mars 2016)

presents. Ina proposta fatga ils 2006 – igl onn ch’il parlament federal ha giu sia sessiun extraordinaria a Flem el «territori romontsch» – al tgamun dalla vischnaunca per ina dueivla instrucziun dil romontsch en scola (sper il tudestg, engles e talian) ed in statut biling tudestg/romontsch sco lungatg uffical ha giu neginas schanzas. Era ils appels profunds dil scribent dil liug Gian Fontana d’avon ca. 80 onns dad haver quita per il lungatg matern han giu absolutamein negin success. Oz ei il liug bein gronds e rehs, ha denton piars quasi cumpletamein ils tratgs empalonts da sia ierta.

Documents e Litteratura

Archiv communal da Flem.

Bündner Urkundenbuch 1955–2015, toms I–VII, Cuera.

Landesakten der Drei Bünde 843–1584 (1974), Cuera, Archiv cantunal.

Urkunden-Sammlungen im Staatsarchiv Graubünden (1977), 2 parts, Cuera (1975).

Urkundenbuch südl. Teile des Kantons S. Gallen (1976), tom II, Rorschach.

LIR, Lexicon istoric retic (2010/2011). Tom 1 e 2, Cuira.

MUOTH, GIACUN CASPAR (1897). *Zwei sog. Aemterbücher des Bistums Chur*, Cuera.

ANLIKER, HERMANN (1961). *Flims. Schweizer Heimatbücher* Berna.

SCHORTA, ANDREA (1969). *Rätisches Namenbuch*. Dus toms, Berna (1964).

SALIS, JOHANN ULRICH VON (1812) *Beschreibung der Gemeinde Flims*, en: *Der Neue Sammler*, annada 7, Cuera 1812.

Martin Bundi, Süsswinkelgasse 12, 7000 Cuera, mabundi@bluewin.ch

